

Л. А. КОРУНЧАК

Лариса Анатоліївна Корунчак, викладач Херсонського державного університету

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ УТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА: СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Сучасна епоха визначила в якості домінуючих начал цивілізації ідеї свободи, прав людини, справедливості, взаємної поваги. Особлива місія в процесі досягнення, забезпечення й захисту загальнолюдських цінностей, закріплення нових прогресивних соціальних відносин покладається на правовий інструментарій, оскільки ефективність перетворень у різних сферах соціального життя багато в чому визначається належним правовим регулюванням. Тенденція до активної законодавчої, кодифікаційної діяльності проявляється в усіх пострадянських державах. Цей процес викликав потребу в розробці концепції організації законодавчого процесу, орієнтації правової політики на всебічне вдосконалення законотворчості.

Аналізуючи саме правоутворення, можна виділити два аспекти щодо його розгляду: державний аспект – зв'язок держави і права в умовах державно-організованого суспільства; соціальний аспект – співвідношення права і суспільства. У останньому випадку увага насамперед має звертатись на соціальну природу права і джерел, які його породжують.

Сприйняття проблем правотворення в соціальному аспекті сприяло соціолого-правовим та філософсько-правовим розробкам таких вчених: О. О. Бандури, Л. М. Бойко, Ж.-Л. Бержель, М. Вебера, Ж. Карбоньє, Р. Коттеррелла, К. Кульчар, Н. Лумана, В. М. Селиванова, Т. Парсонса, Р. Паунда, С. В. Поленіної, Т. І. Тарахонич, Р. О. Халфіна, У. Евана, Л. С. Явича та ін.

Визначаючи важливість проведених названими авторами розробок і цінність отриманих ними результатів, слід зазначити, що комплексного соціокультурного дослідження складного багатоетапного процесу формування права (тобто створення джерел права) у сучасній реальності до теперішнього часу ще не проводилося. З наукового аналізу нормотворчого процесу «видав» соціальний компонент; представлені в юридичній літературі конструкції правотворчого процесу завершувалися «позитивацією» права, наданням йому юридично значущого характеру; не досліджено процес сприйняття правових новел правосвідомістю та соціальною практикою. Пропуск в пізнанні функціонального зв'язку права і суспільства, динамічних процесів обміну інформацією між ними значною мірою ускладнює завдання формування національної правової системи, що відповідає гуманістичним правовим традиціям, сучасним стандартам правової культури, очікуванням і потребам суспільства.

Починаючи розмову про соціальні фактори, одразу зазначимо, що неможливо виявити будь-яке джерело права, яке не було б ними обумовлене.

Ш. Монтеск'є у «Дусі законів» зазначав, що багато речей керує людьми: клімат, релігія, закони, правила правління, приклади минулого, манери, звичаї, і як результат всього цього створюється загальний дух народу. Чим більше посилюється в народі дія однієї з цих причин, тим більше послаблюється дія інших¹. Отже, соціальні фактори діють не незалежно один від одного, а системно, впливаючи один на одного, синергетично.

Аналіз взаємодії права з іншими компонентами соціальної дійсності (економікою, політикою, ідеологією та ін.) потребує застосування міждисциплінарного, синергетичного підходу, дослідження соціальних, культурологічних, психологічних, філософських аспектів права. Інтеграція різних напрямів гуманітарного знання дає змогу відтворити цілісну картину правоутворення.

Зазвичай виділяють зовнішні та внутрішні соціальні фактори. Зовнішні соціальні фактори (основні) пов'язані з проблемною ситуацією, яка потребує вирішення. Внутрішні (забезпечуючі) – допомагають вирішити цю ситуацію, врегульовують її на рівні законодавства. До основних соціальних факторів належать економічний, демографічний, політико-правовий, національний, соціокультурний, ціннісно-психологічний, географічний, моральний. Розглянемо деякі з них.

Центральне місце серед соціальних факторів займає економічний фактор, оскільки слугує вираженням умов розвитку суспільства. Існує цілий ряд законів, метою яких є забезпечення економічного росту суспільства. І політичні, і правові норми (а відповідно, і джерела права, у яких вони закріплені) пов'язані з економічними відносинами; виступають своєрідними лакмусовими папірцями змін в економічному житті суспільства.

Ще одним важливим фактором правоутворення виступає політика. На перший план виходить боротьба за владу та необхідність співробітництва в рамках законодавчої діяльності. Результатом такого компромісу між різними політичними силами виступають прийняті правові норми. І тут ми часто можемо спостерігати суб'єктивні уподобання або можливі відомчі інтереси безпосередніх суб'єктів нормотворчості.

Як зазначав А. Б. Венгерів, у сфері політики все буквально кипить від зіткнення необхідних та випадкових явищ. У ній виникає безліч нестабільних, нестійких процесів, діють синергетично нерівноважні соціальні інститути. Задумане та сплановане часто при здійсненні обертається прямо протилежним, починає роз-

виватися зовсім інакше, підпорядковуючись якимось своїм, самоорганізуючим началам. Вчений характеризував політику як сферу виникнення, зіткнення та об'єднання інтересів, організації і реалізації державної влади, існування партій, національних рухів та інших атрибутів політичного життя. Також він звертав увагу на зв'язок політики й економіки. У спробі вийти з економічної кризи пильну увагу слід приділяти кризі політичній, зокрема, кризі державної влади, появі таких феноменів, як двовладдя, розпад вертикально-ієрархічних структур влади, боротьба між гілками влади, сутичка за владу між центром та місцями, боротьба політичних лідерів за владу. Крім того, політична криза – це ще й криза моральних, правових начал у політиці².

У правотворчій діяльності необхідно також враховувати національну та місцеву специфіку, звичаї, традиції, релігійні вірування. Водночас, як зазначає С. В. Полєніна при аналізі національних меншин, перебільшення ролі національного фактора в законотворчості, перетворення його на якийсь безумовний пріоритет при вирішенні проблемних ситуацій, які потребують законодавчої регламентації, так само небезпечно, як і применшення його значення³. Потрібно орієнтуватись на взаємовпливи між різними соціальними факторами, аналізувати ситуації за допомогою синергетичного підходу.

У даному випадку оптимальним рішенням буде винайдення своєрідної золотієї середини, яка б поєднувала історичний та державно-культурний досвід народів, що представляють країну в цілому. І це особливо важливо в умовах глобалізації. На думку Л. М. Бойко, саме культурно-цивілізаційні засади існування українського народу у кризовому стані спроможні виконати необхідну ідентифікаційну функцію, яка дасть на решті змогу виробити адекватний політико-правовий курс із одночасним збереженням самотутньої духовної специфіки, тим самим наближуючи, а не відриваючи право від його єдиного можливого суб'єкта – народу⁴.

Досліджуючи роль релігії, зазначимо: традиційно склалося так, що у питаннях повсякденного життя українці орієнтувалися насамперед на релігійні канони, а тому нерідко Закон Божий заміняв закон юридичний. Саме із православ'ям пов'язана низка властивостей українського менталітету, таких як зосередженість на духовному житті (самовдосконалення), терпимість, смиренність, невойовничість та ін., що не могло не накласти свій відбиток на сприйняття державно-правової реальності⁵.

Слід також звернути увагу і на геополітичне положення країни. Оскільки Україна межує з багатьма країнами, то уже в самому геополітичному розташуванні ніби закладені передумови для активної взаємодії різних культур, що лише поглибилася за рахунок культурно-історичного досвіду. Особливо це помітно на кордонах.

У процесі відбору правових норм важлива роль відводиться морально-етичним чинникам, адже і мораль, і право є регуляторами суспільного життя. Ці два види соціальних норм взаємодоповнюють одна одну: мораль дає внутрішню мотивацію, норми права ж встановлюють примус для виконання.

Зокрема, В. М. Селіванов та Н. Г. Діденко визначають право як сукупність етичних суспільних цінностей, таких як справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, які ґрунтуються на ідеї соціальної рівності⁶. Зрозуміло, що така взаємопов'язаність не може не відобразитись у джерелах права, адже саме в них найбільш важливі моральні норми знаходять своє закріплення.

Т. І. Тарахонич наголошує на тому, що право та мораль спільно впливають на поведінку суб'єктів, діють в єдиному полі суспільних зв'язків. Вони формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства; вони характеризуються структурною єдністю, оскільки формують власні системи, в які включають суспільні відносини, суспільну свідомість і норми. Право та мораль засновані на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості, вони мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість⁷.

М. М. Вопленко звертає увагу на те, що джерела права формуються і удосконалюються під історично безперервним «пресингом» з боку моралі. Саме вона визначає моральний потенціал та легітимність діючих правових норм. Мораль виглядає достатньо потужним і соціально чутливим резервуаром, з якого черпаються можливості для удосконалення джерел права. Справа у тому, що так званих морально байдужих правових норм у джерелах права значно менше, ніж норм, які мають свої моральні аналоги. І це дає змогу даним системам соціального регулювання паралельно розвиватися на відносинах «ревнивої» конкуренції та підтримки одна одної⁸.

Як зазначає О. І. Цибулевська, мораль являє собою той фон, середовище, яке зумовлює появу, здійснення й зміну норм права. Розглянута під іншим кутом зору мораль виступає як причина, умова, що визначає процес формування права. Моральні та правові цінності (життя людини, її права й свободи, гідність, безпека), які виступають механізмом узгодження конкуруючих інтересів, потужною інтегруючою силою, здатною подолати виникаючі протиріччя та конфлікти, являються правоутворюючими факторами і повинні знаходити відображення в законодавстві⁹.

Моральний фактор здійснює вплив на правотворчий процес на всіх етапах його розвитку. Саме під впливом моралі складається моральна та правова культура учасників процесу законотворчості (депутатів, громадян, посадових осіб).

Як підкреслює О. О. Бандура, право є одним із основних засобів самоорганізації суспільства. Цю свою функцію воно здійснює передусім шляхом запровадження у суспільне життя загальнолюдських цінностей, підтримання їх дієвості¹⁰.

Механізм узгодження конкуруючих інтересів суб'єктів правовідносин визначається діями, які спрямовані на досягнення відповідності принципів права моральним цінностям. Таке компромісне рішення виступає критерієм істинності правової новели.

Право проймає нормами моралі. Наприклад, юридично закріплений обов'язок батьків щодо виховання дітей (ст. 150 Сімейного кодексу України)¹¹ у своїй основі містить моральні вимоги. Без звернення до дослідження моральних понять не можна виявити значення низки термінів: «образя особистої гідності», «розумні строки», «неможливість спільного проживання», «низькі мотиви», «дії, що відзначаються особливим цинізмом» та ін. Складнощі у взаємодії моралі та права виникають і в питаннях трансплантації органів, проведення клінічних випробувань лікарських засобів на добровольцях, штучного запліднення, евтаназії. Хвиля протестів прокотилася в Польщі восени 2016 р. при розгляді питання щодо заборони абортів.

Під впливом моральних вимог право постійно збагачується; зростає його роль як соціального регулятора. Водночас, активно впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її вкоріненню в суспільстві. Правові та моральні норми спільно формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства, мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Морально-етична природа права проявляється в його соціальному призначенні, функціях і принципах, виступає активним інструментом перетворення суспільства, досягнення соціальної солідарності на підставі підтримання моральних пріоритетів. Якщо суспільство визнає й приймає ці цінності та норми, тоді воно найбільшою мірою забезпечує людині розкриття її потенціалу, як істоти розумної, моральної, вільної. Однак вплив моралі на право не завжди однаковий і залежить від певного періоду розвитку суспільства.

Суспільство – відкрита система, що являє собою організм, який виконує свої основні життєві функції саме через діяльність. Під час цієї діяльності виникають відносини між суспільством у цілому, націями, народами, соціальними групами, індивідами. У структурі відносин завжди існує активне начало – певні протиріччя. Завдяки ним соціальне середовище створює нові форми діяльності. Не буде протиріч – не буде розвитку. Протиріччя безперервні. Вони не зникають у процесі розвитку соціуму, а існують завжди, проявляючись як хаос на мікрорівні системи. За загальним принципом соціальної динаміки хаос на мікрорівні відповідає певному порядку на макрорівні. Цей порядок існує у вигляді тимчасового компромісу, який зумовлений зовнішніми умовами і обмеженням наявних ресурсів. При їхній зміні динамічна рівновага в системі порушується та починається нова боротьба між суб'єктами взаємодії. Внаслідок означеної боротьби система виходить на новий компромісний рівень, на якому випробується все, що не заборонено об'єктивними законами, але закріплюється лише те, що є стійким до зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих процесів та впливів.

Як зазначає С. Ю. Малков, соціально-економічні системи шляхом проб та помилок виробляють механізми стримувань та противаг, компенсації внутрішніх напружень, що допомагає досягти стійкості системи в цілому. До таких механізмів належать:

- владне регулювання відносин між елементами, яке здійснюється органами управління соціально-економічних систем;
- обмеження свавілля дій елементів соціально-економічних систем за допомогою законів, нормативних настанов, які вимагають виконання і спрямовані на залагодження наявних протиріч (обмеження хаосу);
- ідеологічні та соціально-психологічні засоби стримування агресивних інтенцій: релігійні імперативи, норми моралі та ін. (стримування хаосу).

Ті соціально-економічні системи, яким вдається виробити ефективну систему компенсації внутрішніх напружень, виживають. Ті соціально-економічні системи, яким це не вдається, у підсумку розпадаються або гинуть у конкурентній боротьбі з іншими системами¹².

Слід зазначити, що будь-яким відкритим системам (у т.ч. соціальним) притаманна еквіфінальність – існування різних шляхів досягнення успіху в одній і тій самій ситуації. Стосовно відкритих систем, зокрема соціальних, закономірність еквіфінальності проявляється у досягненні ними певного стану, який не залежить від вихідних умов і визначається виключно параметрами системи¹³.

Іншими словами, будь-яка соціальна система (у т.ч. і суспільство) має декілька квазістійких станів (аттракторів) – так зване «віяло можливостей», що передбачає багатоваріантний розвиток системи. Через деякий час система опиниться в якомусь із передбачених аттракторів, але в якому конкретно – буде залежати від багатьох факторів і значною мірою – від цілеспрямованої дії її органів управління. Таким чином, можливості органів управління обмежені кількістю аттракторів цієї системи, але, водночас, саме органи управління передусім визначають, у який із наявних аттракторів потрапить система.

Крім того, як було наголошено вище, механізм компенсації внутрішніх напружень у соціумі може діяти через прийняття законів, нормативних настанов, тобто прийняття різних норм та їх закріплення в джерелах права. Самі ж норми створюються з урахуванням різних груп цінностей (матеріальних або духовних), дія кожної з яких буде більш ефективною для конкретно визначеного історичного часу.

До матеріальних цінностей належать знаряддя і засоби праці, предмети і речі безпосереднього споживання. Цінності духовні – це ідеї, теорії, думки: політичні, правові, моральні, естетичні, філософські, релігійні, екологічні тощо.

Визначити, які саме цінності будуть більш ефективними для функціонування механізму компенсації внутрішніх напружень у певний період розвитку суспільства можна, виходячи із загальної тенденції соціодинаміки: при появі надлишкового ресурсу збільшується нерівність. При недостатності ресурсу відбувається об'єднання заради виживання та зменшення нерівності (спрощення системи). Це означає, що в умовах надлишкового ресурсу суспільство спрямоване на збільшення майнового розшарування. У такому суспільстві нівелюється необхідність у релігійних, ідеологічних механізмах забезпечення соціально-психологічної стабільності суспільства. Пропагандистська машина спрямована на збудження бажань, на формування «сус-

пільства споживання». Як наслідок, деідеологізація, плюралізм, переключення свідомості з духовних цінностей та матеріальні.

В умовах недостатності ресурсу в суспільстві вже існує різке майнове розшарування, і система (суспільство) змушене це розшарування якимось чином зменшити. Для зменшення наявної нерівності, забезпечення соціально-психологічної стабільності в такий період використовуються системи патронажа, клановості, кастовості, які передбачають допомогу бідним з боку багатих. Часто також формується відповідна ідеологічна сфера (колективістська мораль, релігія та ін.), збільшується роль різних політичних, моральних, естетичних норм.

Іншими словами, при дефіциті ресурсів, за наявності нерівності, різкого майнового розшарування суспільство намагатиметься спрямовувати свою увагу на розвиток та впровадження духовних цінностей, у протилежному випадку, за умов профіциту ресурсів, більша увага приділяється цінностям матеріальним.

Отже, економіка, політика, культура, ідеологія, мораль виникають під дією умов суспільного життя, тобто мають об'єктивний характер. Їх аналіз, дослідження умов, які впливають на правоутворення, створення джерел права допомагає виявити слабкі сторони правового регулювання та винайти результативні напрями для підвищення ефективності створюваного законодавства.

¹ Історія вчень про державу і право: хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко; за заг. ред. О. В. Петришина. – 5-те вид., доп. і змін. – Х.: Право, 2011. – С. 303.

² Венгеров А. Синергетика и политика / А. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 58–68.

³ Поленина С. В. Социальные аспекты законодательной деятельности / С. В. Поленина // Советское государство и право. – 1981. – № 11. – С. 8–9.

⁴ Бойко Л. М. Західні та східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету / Л. М. Бойко // Міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження». – 2007. – № 1–2. – С. 175.

⁵ Там само. – С. 177–178.

⁶ Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 16.

⁷ Тарахонич Т. І. Право та мораль у системі соціальної регуляції / Т. І. Тарахонич // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 149.

⁸ Вопленко Н. Н. Источники и формы права : учеб. пособ. / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 33.

⁹ Цыбулевская О. И. Нравственные основания современного российского права / О. И. Цыбулевская; под ред. Н. И. Матузова. – Саратов: ГОУ ВПО, Саратовская государственная академия права, 2004. – С. 8.

¹⁰ Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві / О. О. Бандура // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 111.

¹¹ Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2012 р. № 2947-III : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>

¹² Малков С. Ю. Синергетика и моделирование социальных процессов / С. Ю. Малков // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – С. 221–222.

¹³ Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекцій / Г. В. Атаманчук. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 37–38.

Резюме

Корунчак Л. А. Соціальні фактори утворення джерел права: синергетичний аспект.

У статті розглядається необхідність проведення комплексного, синергетичного дослідження соціальних факторів утворення джерел права. Акцентується увага на ролі морально-етичних чинників у процесі формування правових норм, існуванні протиріч як необхідній умові розвитку та впровадження цінностей через закріплення в джерелах права як складовій механізмі компенсації внутрішніх напружень у системі (суспільстві).

Ключові слова: джерела права, соціальні фактори правоутворення, регуляція суспільних відносин, синергетика, механізм компенсації внутрішніх напружень системи.

Резюме

Корунчак Л. А. Социальные факторы образования источников права: синергетический аспект.

В статье рассматривается необходимость проведения комплексного, синергетического исследования социальных факторов образования источников права. Акцентируется внимание на роли морально-этических факторов в процессе формирования правовых норм, существовании противоречий как необходимым условием развития и введения ценностей через закрепление в источниках права как составляющей механизма компенсации внутренних напряжений в системе (обществе).

Ключевые слова: источники права, социальные факторы правообразования, регуляция общественных отношений, синергетика, механизм компенсации внутренних напряжений системы.

Summary

Korunchak L. Social factors of forming sources of law: synergetical aspect.

The article reveals the need for an integrated, synergetical research social factors forming sources of law. Focuses on the role of moral-ethnical factors in the process of forming of legal norms, the existence of contradictions as a necessary condition for development and implementation of values through consolidation in the sources of law as an element of compensation mechanism of internal stress in system (society).

Key words: sources of law, social factors of forming of law, regulation of public relations, sinergetics, compensation mechanism of internal stress system.